

УДК [811.161 + 811.162 + 811.163.1]04-112

І. П. КЛІМАЎ

СТАРАЖЫТНЫЯ ЎЯЎЛЕННІ ПРА СКЛАД І МЕЖЫ КНІЖНА-ПІСЬМОВАЙ МОВЫ

Рэзюме. На прымере розных неточнасцей і проціваранняў у тэкстах шэрагу беларускіх, украінскіх і польскіх аўтараў і філолагаў XVI–XVII вв., касаюцца мовных з’яўленняў, фармулюецца пазіцыя аб разуменні імі пісьменнага мовы як адкрытай сістэмы з больш-менш стэбільнай пісьменна-звучковай формай і пад’ёмнай граматыкай, лексікай і сінтаксісам. Такая пад’ёмнасць можа ўключаць многія элементы блізкародзественных моваў. Паказваюцца некаторыя заходнееўрапейскія паралелі такіх поглядаў (Скалігер, модысты), уплываючы на стварэнне заходніх кніжна-пісьменных моваў на народнай аснове, што таксама прадэтермінавала мовную практыку Беларусі і Украіны XVI–XVII вв.

Ключевыя словы: старобеларускі мовы; староукраінскі мовы; царкоўнаславянскі мовы; польскі мовы; прадставленні аб мовы; адкрытая мовная сістэма.

Абстракт. On the example of various inaccuracies and contradictions in the concerning the language topics in the texts of some the Belarussian, Ukrainian, and Polish authors and philologists of the XVI–XVII centuries, the point about their understanding a written language as an open system with more or less stable written and sound form and more mobile grammar, lexicon and syntax is formulated. Such mobility could include many elements of closely related languages. Some West European parallels of such views (Skaliger, modists) which affected creation of the western bookish-written languages based on a vernacular are specified that also predetermined language practice of Belarus and Ukraine of the XVI–XVII centuries.

Key words: Old Belarussian; Old Ukrainian; Old Church Slavonic; Polish; language attitudes; open language system.

Аналіз уяўленняў старажытных аўтараў наконт мовы, сваёй ці чужой (чужых), вельмі важны для акрэслення як самой прыроды даўняй мовы, так і моўных практык гэтых аўтараў. Пра такім аналізе нярэдка даводзіцца сутыкацца з блытанымі ці недакладнымі ўяўленнямі пра склад і лік моў (асабліва геаграфічна аддаленых), іх паходжанне, падзел на дыялекты і распаўсюджанне, сувязь з тымі або іншымі народамі, землямі, краінамі. Такая «прыблізнасць» уласціва як заходнееўрапейскім, так і славянскім аўтарам (гл. розныя прыклады: Первольф 1888, 46–58, 62–66, 146–159, 257–285, 295–296, 298–299, 300, 302). Цікава, што яна карэлюе з падобнымі ж недакладнымі ўяўленнямі даўніх аўтараў пра лік і склад народаў і абшары населеных імі краін (гл. Otwinowska 1974, 127–161, 162; Мыльніков 1999, 22–105; гл. таксама без сістэматызацыі: Первольф 1888, 4–7, 11–17, 37–45, 102–107, 108–121, 127–145, 199–201, 219–254, 295–296, 426–428, 430–441, 443–449, 452–462, 465–468, 481–485, 489–492, 499–506, 611–612).

Калі звярнуцца да пісьменнікаў Беларусі і Украіны, то і сярод іх лёгка знайсці шмат прыкладаў такой недакладнасці. Так, у афонскага манаха Івана Вішанскага (канец XVI – пачатак XVII ст.), які бываў на Балканах, фігуруе такі няўцямны пералік моў гэтага рэгіёна: *наченши от восходних сторон и до западных не доходячи, где православнии со папешники смѣшуются, яко у Венеции, Крѣтѣ и других нациях, и на полудне и полночи кождый отмѣнный своим голосом зовомый язык, а меновите греци, арапи, сѣверани, серби, болгаре, словяне, арабанаши, мултяне, богданци, москва и наша Рус...* (Вишенский 1955, 39). Тут намешаны этнасы і этнічныя групы, назвы краін, а то і проста нейкіх рэгіёнаў. Падобныя недакладныя меркаванні можна адшукаць і ў іншых усходнеславянскіх аўтараў і філолагаў (гл. Первольф 1888, 471–476, 479–480, 549–551), як і ў польскіх (гл. Otwinowska 1974, 165–166). Абагульненне ды асэнсаванне такога матэрыялу яшчэ чакае свайго часу. У дадзенай жа працы ўвага засяроджана не столькі на этнічных і геаграфічных вымярэннях, колькі на ўяўленнях даўніх аўтараў і філолагаў пра межы «сваёй» мовы, пра размежаванне яе з іншымі мовамі.

Нават наконт уласнай мовы ўяўленні даўніх аўтараў маглі быць блытанымі ці, па меншай ступені, неадназначнымі. У якасці прыкладу можна спаслацца на дэдыкацыю Мацвея Кавячынскага, Сымона Буднага і Лаўрэна Крышкоўскага ў Нясвіжскім катэхізісе 1562 г. (гл. Первольф 1888, 152), дзе «славенскай» (царкоўнаславянскай?) называецца мова *въ тихъ малыхъ новое кузни книгахъ*, гэта

значыць старабеларускіх тэкстаў, у тым ліку і Нясвіжскага катэхізіса (пад кузняй разумеецца нясвіжская друкарня), якія напісаныя *оным славным здавна далеко росшырэнымь словенским языкомь* (Прадмовы 1991, 25, 119) – такую распаўсюджанасць часта засвойвалі якраз царкоўнаславянскай мове¹. У прадмове да катэхізіса Будны заяўляе, што грэцызм *КАтихисисъ ... сказует же ся на словенскую рѣчь Оглашеніе* (Прадмовы 1991, 26, 124), з чаго бачна, што мелася на ўвазе менавіта царкоўнаславянская мова. Тады трэба думаць, што аўтары дэдыкацыі заклікаюць сыноў стрыечных братоў Радзівілаў шанаваць менавіта яе: *або ся ваши княжацкіе милости не только в чужоземскихъ языцѣхъ кохали, але бы ся тежъ вши Княжацкіе млісти и того здавна славнаго языка словенского розмиловати и онымъ ся бавити рачили* (Прадмовы 1991, 25, 119–120). Але далей прадмет гаворкі становіцца зусім няўцяямным, паколькі дэдыкатары заклікаюць *вши Княжацкіе млісти того народу язык миловати рачили, въ которомъ давньиє предѣки и ихъ Княжацкіе млісти пановѣ штци вашихъ Княжецкихъ млісти славне преднеишиє преложеньства несуть* (Прадмовы 1991, 25, 119) – тут ужо можа разумецца і старабеларуская мова, у якой выконвалі свае службовыя функцыі вяльможы ВКЛ. Ва ўсялякім выпадку на тытульным лісце выдання ясна ўказана, каму яно адрасуецца: *для простыхъ людей языка руского* (Прадмовы 1991, 24, 114), тое ж паўторана ў загалюку прадмовы Буднага (*христианшмъ языка руского*, Прадмовы 1991, 26, 124), на пачатку першай часткі катэхізіса (*катихисисъ для детокъ хрїстианскихъ языка Руского*) і ў пасляслоўі: *пополитымъ людемъ языка Роуского* (Прадмовы 1991, 29, 130). Відаць, у дэдыкацыі і прадмове Нясвіжскага катэхізіса мае месца нярэдкае для XVI ст. «*obejmowanie różnycъ języków jednym terminem*» (Отwіpowska 1974, 161).

З гэтым можна параўнаць тэрмін *рус(ь)кий* у выданнях Францішка Скарыны, які, на думку Н. Б. Мячкоўскай, пазначае і царкоўнаславянскую мову таксама (гл. Мечковская 1989, 251–252). Напэўна, пад «руськай» Скарына меў на ўвазе толькі мову сваіх біблейных выданняў, хаця і блізкую да царкоўнаславянскіх узораў, аднак усё ж разбаўленую ўсходне- і заходнеславянскімі элементамі. Не выключана, што і ў Нясвіжскім катэхізісе тэрмін *словен(ь)ский* пазначае і старабеларускую мову таксама, паколькі гэтая мова ў помніку разбаўлена значным дамешкам царкоўнаславянскіх элементаў: амаль усе біблейныя цытаты ў тэксце катэхізіса падаюцца на царкоўнаславянскай мове. Пра неканкрэтнасць тэрміна «славенскі» ў дачыненні да граматыкі Івана Ужэвіча (1643, 1645) гаворыць і В. В. Німчук (гл. Німчук 1985, 156).

Таксама і лінгвістычныя кваліфікацыі таго або іншага моўнага элемента вызначаюцца ў даўніх аўтараў дастатковай няўцяямнасцю ці блытанасцю. Найбольш вядомым прыкладам у рутэністыцы стала тлумачэнне црксл. *пѣтель* у слоўніку Памвы Бярынды (Кіеў, 1627; Куцейна, 1653): *Чески и Руски, Когуть. Волински, Пѣвень. Литовски, петухъ* (слп. 199), (Лексикон 1961, 104). В. В. Німчук першыя два лексічныя варыянты лакалізуе на Украіне: *когутъ* – заходнеўкраінскі (для *руски*), *пѣвень* – правабярэжныя ўкраінскія дыялекты ўключна з валынскімі (для *волински*) і толькі *петухъ* – беларускі (для *литовски*) (гл. Німчук 1961, XXIII). Б. А. Успенскі размяжоўвае варыянты больш шырока: *когутъ* – «агульнаруські», ці «проста мова» (для *руски*), *певень* – украінскі (для *волински*), *петухъ* – беларускі (для *литовски*) (гл. Успенский 2002, 389). У Бярынды маюцца і іншыя, не менш загадкавыя кваліфікацыі дыялектна-моўнай прыналежнасці асобных слоў (пададзены толькі славянскія прыклады): *Разлой. Долина. быт 37. Чески, Оудоль, Далматски, Лука* (слп. 202) (Лексикон 1961, 105). В. В. Німчук папярэджвае (Німчук 1961, XXIII, спасылка 44), што рээстравае імя *Далматъ* (слп. 390) Бярында перакладае як *Словакъ* (гл. Німчук 1961, 200), а не, напрыклад, харват, – *Чпаг: кишня, студит: пят: 1, нед: пост: шабелтас, бисага, ташка. капса, тлумокъ, вацокъ. Словацки, торба, мошна. чех: тобола. калита, мѣшок. Угорски ершены* (слп. 305) (Лексикон 1961, 157). Па спасылках Бярынды на кнігу Быцця і казанне Фёдара Студыта (759–826), змешчаных першымі ў слоўнікавым артыкуле пры словах *разлой* і *чпагъ*, лёгка заўважыць, што ўключэнне тых або іншых слоў у рээстр было абумоўлена не толькі філалагічнай цікавасцю, але і задачамі разумення рэлігійнай літаратуры (тое ж тычыцца і слова *пѣтель*, вядомага ў царкоўнаславянскім перакладзе Евангелля)².

Нават Васіль Цяпінскі, які надаваў шмат увагі філалагічнай працы, прычым, здаецца, па прынцыповых, дактрынальных прычынах (гл. Клімаў 2012, 303), даволі «нехайны» ў падачы свайго моўнага матэрыялу. Так, у выданні ўласнага евангельскага перакладу (каля 1574 г.) ён прыводзіў на палях шмат розначытанняў з многіх царкоўнаславянскіх і польскіх крыніц. Часам іншаславянскія цытаты падаваліся ім дакладна (асабліва царкоўнаславянскія), але нярэдка – даволі прыблізна (асабліва польскія). Напрыклад, на маргінэсе ён аднойчы прыводзіць чытанне з апракаса як *жерътовникомъ*, хаця ў царкоўнаславянскіх крыніцах выступае, натуральна, слова крыху інакшай марфемнай структуры:

¹ Параўн., напрыклад, звесткі пратэстанцкага перакладчыка Васіля Цяпінскага і уніяцкага кнігавыдаўца Лявона Кузміча Мамоніча пра шырокае распаўсюджанне царкоўнаславянскай мовы ў свеце. Паводле Цяпінскага (яго прадмова да евангельскага перакладу каля 1574 г.) Св. Письмо на гэтай мове *не одно въ их* (гэта значыць русінаў), *але и по всѣх црквах сербских, московских, волоских, болгарских, харвцких, и иных, чтут* (Прадмовы 1991, 35, 143). Гэтак сцвярджае і Лявон Мамоніч (у сваёй дэдыкацыі да Лявона Сапегі ў віленскім выданні Службоўніка 1617 г.): *не только в нашихъ тутошнихъ русскихъ краяхъ, але в московскихъ, волоскихъ, сербскихъ, и болгарскихъ, с которыми всеми, яко шдного языка в набоженъстве, такъ шдных книгъ заживаемъ* (Прадмовы 1991, 77, 255).

² «Лексикон» Памвы Бярынды быў задуманы як прыточнік да поўнай царкоўнаславянскай Бібліі, выданне якой меркавалі ажыццявіць браты Фёдар і Гедзон Балабаны (апошні – вядомы ў гісторыі уніі львоўскі біскуп) на пачатку XVII ст. Пасля таго як мерапрыемства не ажыццявілася, Бярында перарабіў свой слоўнік для практычных патрэб (гл. Німчук 1961, XII).

жэртвынікьмъ (гл. Клімов 2006, 58). У іншым выпадку ён увогуле пераклаў на старабеларускую мову фразу з апракаса, хаця ў маргіналіях паведаміў, што гэта – прамая цытата: *в апракасе так о нем пишет: рака: выкладається з сырыиского опльванъ*, у апракасах стаіць наступная фраза: *рака бо речеть ся сурьскы опльванъ* (гл. Клімов 2006, 66; Клімаў 2012, 306 і спасылка 8). Яшчэ больш адхіленняў можна знайсці ў яго маргіналіях да беларускага слупка Евангелля. Цытаты на маргінэсе да гэтага перакладу паходзяць, як высветліў Г. Ротэ, з польскіх крыніц (гл. Rothe 2005, 213–219), і Цяпінскі часта падаваў іх у перакладзе на старабеларускую мову, напр.: *шткинули* (у польскіх крыніцах – толькі *odrzuczili*), *търупьих голов месцо* (*mieście trupich głów*), *просьтирою* (*w prześcieradło*), *чудовъ* (*śud*, мн. л.), *розступуючусе* (*rostepowało*), *совімеі больші ніжлісьте вы* (*sowito więcej niżliście wy*) (гл. Клімаў 2012, 318–320). Такі «прыблізны» спосаб цытацыі Цяпінскага прэрэчыць сучасным уяўленням пра дакладнасць перадачы чужой мовы. Немагчыма думаць, што Цяпінскі тут цытаваў асобныя чытанні на памяць – тады б трэба было, напэўна, чакаць у яго нейкіх мадэфікаваных формаў, але не інакшых лексем, як у выпадку *шткинули* – *odrzuczili*, *больші* – *więcej* і пад. (хаця ў яго сустракаюцца і тыя, і другія спосабы) (гл. Клімаў 2012, 320). Больш за тое, дакладная цытацыя не была чужыннай і Цяпінскаму: іншыя чытанні з польскіх ці царкоўнаславянскіх крыніц перададзены ў яго дастаткова дакладна³. Відаць, крыніцай такіх «недакладных» цытацый была не столькі неахайнасць або некампетэнтнасць Цяпінскага (а таксама Буднага, Вішанскага, Бярынды і іншых даўніх аўтараў), колькі наяўнасць ў іх інакшага, чым у сучаснасці, больш сінкрэтычнага і шматабдымнага разумення мовы, яе праяў і меж.

Спосаб цытавання Цяпінскім іншаславянскіх крыніц пераконвае ў тым, што гэта была свядомая практыка, а не памылка ці хіб памяці. Справа ў тым, што даўнія аўтары (па меншай меры гэта можна сцвярджаць для XVI–XVII стст.) мелі спецыфічны погляд на мову (мовы), яе (іх) склад і межы. Сутнасць гэтага погляду палягала ў тым, што склад і межы мовы (не столькі вуснай, колькі менавіта пісьмовай) былі для яе карыстальнікаў – адукаваных беларускіх і ўкраінскіх (але таксама і польскіх ды многіх іншых) аўтараў – прыблізнымі, няпэўнымі ці, ва ўсялякім выпадку, не жорстка фіксаванымі. Апошняе азначае, што пры патрэбе ў яе склад маглі залучацца элементы з іншых моў – пры ўмове іх зразумеласці і дарэчнасці. Для Цяпінскага ў склад «рускай» мовы (старабеларускай/стараўкраінскай) маглі ўваходзіць самыя разнастайныя польскія элементы, але і польскія можна было замяшчаць (перадаваць) «русыкімі» – і тыя, і другія былі праявамі нейкай адной сістэмы.

Гэта асабліва добра бачна на прыкладзе выказвання Сымона Буднага наконт уласнай пісьмовай мовы. У прадмове да свайго польскага перакладу Бібліі (Нявіж – Заслаўе, 1572) ён так ахарактарызаваў рознаскладовасць лексікі сваёй працы: *Znajdziesz tu słowa wielgopolskie, znajdziesz krakowskie, mazowieckie, podlaskie, sędmirskie, a bez mała i ruskie. Głupstwo to jest mową jednej krainy gardzić, a drugiej słowka pod niebiosa wynosić; czemu nie wszęch radszej ziem naszych słow używamy, gdyby jacy nie nazbyt grube były?* (Klemensiewicz 1974, 376; Первольф 1888, 152–154)⁴. Для Буднага відавочна, што «русыкія» словы можна выкарыстоўваць у польскім перакладзе, хаця яны нібыта належаць розным мовам, адрозным, у дадатак, і паводле сваёй графікі. Але ён яўна не звяртае на гэта ніякай увагі: для яго паміж двума мовамі няма непранікальнай мяжы, і іх розная графіка тым больш не з'яўляецца тут перашкодай.

Сучаснік Сымона Буднага, француз-эмігрант са Швейцарыі Пётр Статорыус (каля 1530-х гг. – 1591 г.), які добра валодаў польскай мовай (гл. Klemensiewicz 1974, 244, 412–413; Kuraszkiewicz, Olesch 1980, XIV), у сваёй граматыцы польскай мовы (1568) лічыў магчымым параўноўваць польскія гукі і формы з усходнеславянскімі (гл. Kuraszkiewicz, Olesch 1980, XIX–XX, XXI–XXII). Апошнія названыя ў яго як *Ruthenicum* ці *Rutenia* (Statorius 1980, 14, 49), або нават як літоўскія (гэта значыць з ВКЛ): *Litواني* (Statorius 1980, 80). Цікава, што заходні філолаг засцерагаў палякаў ад паслядоўніцання такім блгім усходнім узорам (а гэта значыць, што яны іх усё ж такі пераймалі, параўн.: Klemensiewicz 1974, 347–348). Пры гэтым Статорыус, уважлівы да дыялектызмаў і рэгіяналізмаў (гл. Klemensiewicz 1974, 413), беларускім (літаральна: «літоўскім») лічыў, напрыклад, патранімічны фармант у заходнеславянскай форме *-ic* – у імёнах *Andrys/Andrysowic*, *Fiedur/Fiedurowic* (гл. Statorius 1980, 80–81), хаця ўсходнеславянскі варыянт мог мець форму толькі *-icz* (*-ичь*). З гэтага бачна, што ўсходнеславянскі фармант пры патрэбе Статорыус мог беспраблемна паланізаваць – як гэта рабілі ўсходнеславянскія перакладчыкі з польскімі формамі і словамі, надаючы ім усходнеславянскую афарбоўку.

Адпаведна і «русыкія» перакладчыкі і пісьменнікі маглі падобным чынам успрымаць польскую ды царкоўнаславянскую мовы як кампаненты нейкай агульнай супермовы, пры патрэбе беручы адтуль тыя ці іншыя моўныя сродкі для ўласнай моўнай дзейнасці (гл. Успенский 2002, 393–394). Гэта дазваляе вытлумачыць значную прысутнасць іншаславянскіх сродкаў у самой «рускай» мове (або, напрыклад,

³ Цікава, што перакладчык у маргіналіях (пры старабеларускім слупку) пазбягае называць свае крыніцы менавіта польскімі, а ахарактарызуе іх як *иные*. Чаму так – не зусім ясна. Можна думаць, што ён або не лічыў польскія пераклады (як здабыткі народнай мовы) вартымі асобнай згадкі (параўнальна з сакральнай мовай Евангелля), або дапускаў, што ўсе польскія лексемны з цягам часу могуць з'явіцца ў «русыкіх» перакладах (а можа, ён і бачыў такія пераклады (гл. Клімаў 2012, 317)). Аднак праявы такой «недакладнасці» ў акрэсленнях бачныя і пры цытаванні Цяпінскім царкоўнаславянскіх крыніц – але ж іх мова была дастаткова сакральная, а іх кодэксы (апракасы), на якія спасылкаецца Цяпінскі (гл. Клімов 2006), ужо ў XVI ст. былі выключна рэдкімі, нават у праваслаўных манастырах (гл. Клімаў 2008), і наўрад ці маглі паслужыць асновай для хоць якога-небудзь перакладу на «русыкую» мову.

⁴ Гэты пасаж часта успрымаецца як прыклад рознадыялектнасці польскай мовы твораў Буднага (гл. Klemensiewicz 1974, 376), аднак не выключана, што гэтакім чынам ён спрабаваў прыхаваць сваю недастатковую кампетэнтнасць у польскай мове, прычынай чаго магло быць яго ўсходнеславянскае паходжанне (гл. Клімаў 2011, 112, 113–114).

лацінскіх у польскай і г. д.). Узнікае ўражанне, што беларускія і ўкраінскія філолагі і кніжнікі бачылі ў польскіх, чэшскіх, царкоўнаславянскіх і «рускіх» формах, канструкцыях і лексемах праяву нейкай адзінай супольнай мовы – славянскай (ці агульнаславянскай). Верагодна, таму Будны са сваімі паплетчыкамі мог у дэдыкацыі да Нясвіжскага катэхізіса называць яго мову славянскай (хаця такі атрыбуты ў ВКЛ тычыўся звычайна царкоўнаславянскай мовы), а Бярында мог кваліфікаваць тыя або іншыя словы ў сваім слоўніку як «рускія», «валынскія», «чэшскія», «славацкія» ці «літоўскія» (хаця паводле сучаснай наменклатуры яны такія не з'яўляюцца). А для Буднага (і нават Статорыуса) у склад польскай мовы ўваходзілі таксама «рускія» ці «літоўскія» (беларускія) элементы. У такой непаслядоўнасці і нястрогасці не было супярэчлівасці, як і некампетэнтнасці. Ва ўспрыманні даўніх кніжнікаў гэта ўсё была нейкая супольная славянская мова, межы якой былі прыблізна акрэслены (ці не маглі быць дакладнымі) і якая без перашкод магла папаўняць свае сродкі з «рускіх», польскіх і царкоўнаславянскіх крыніц. Праўда, няясна пакуль, ці абіраліся сродкі ў гэтую мову паводле нейкіх пэўных крытэрыяў і наколькі ўсведамляліся такія крытэрыі.

Здаецца, што такое ўяўленне пра ўласную (народную) кніжна-пісьмовую мову не было адметнасцю толькі жыхароў Рэчы Паспалітай, а мела еўрапейскую распаўсюджанасць. Добрым прыкладам гэтага можа служыць канцэпцыя роднасных моў, выкладзеная знакамітым лейдэнскім прафесарам Язэпам Юстам Скалігерам (1540–1609), паліглотам і гуманістам (яго імя – лацінізаваны псеўданім, сам ён меў раманскае паходжанне). У працы, напісанай напрыканцы 1590-х гг. і апублікаванай у 1605 г., Скалігер падзяляе еўрапейскія мовы на 11 асноўных моў (*linguae matricēs* 'маткавыя мовы') з многімі дыялектамі (*propagines* 'адгалінаванні')⁵; падобны падзел прапаноўвалі і іншыя вучоныя XVI ст. (гл. Coseriu 1975, 214–215). Мовы *matricēs*, на думку Скалігера, не маюць паміж сабой нічога агульнага («ні ў словах (*verbis*), ні ў флексіях (*analogia*)»), тады як *propagines* з'яўляюцца роднаснымі (*cognatio*) і маюць шмат падабенстваў; у складзе *propagines* вылучаюцца яшчэ і дыялекты – *idiomata/dialecti* (праўда, Скалігер пералічыў іх толькі для французскай мовы). Гэтая канцэпцыя, нягледзячы на фактычныя памылкі наконт ліку ці прыналежнасці тых або іншых моў (Там жа, 215), выдатная ўвядзеннем трынарнай іерархіі: супермова (фактычна – моўная сям'я ці група ў сучасным разуменні), уласна мова і дыялект (Там жа 212–213, 215, nt. 62). Таксама важная заўвага Скалігера, што агульнае слова (шыбалет) для *matricēs* зазнае ў асобных *propagines* фанетычную дэфармацыю – такія змены, як *trajectio* 'перастаноўка', *immutatio* 'перамена, замена', *inflexio* 'ператварэнне, сціганне' (Coseriu 1975, 213, nt. 55) і інш. Гэта стварае магчымасць для шырокага засваення іншамоўных элементаў (у межах асобнай *lingua matrix*, гэта значыць супермовы) з дапамогай толькі мінімальнага ці відавочнага змен.

Здаецца, што такі погляд на мову быў тыповым для таго часу (магчыма, што яго падзяляў і Статорыус, параўн.: Kuraszkiwicz, Olesch 1980, XIX), а Скалігер толькі сфармуляваў імпліцытныя ўяўленні свайго часу, а магчыма, і больш ранніх часоў (гл. Otwinowska 1974, 92, 164–166, 169–171). У рамках такой іерархіі «руская» мова (як, дарэчы, польская і любая іншая народная мова Еўропы таго часу) непазбежна становіцца складнікам нейкай больш агульнай супермовы (напрыклад, славянскай або, магчыма, польскай (што ахоплівала ўсю Рэч Паспалітую з усімі славянскімі гаворкамі (вуснымі) – маўленнем шляхты). У складзе гэтай супермовы «руская» магла прымаць элементы ад суседніх моў, якія разам з ёй уваходзілі ў склад гэтай супермовы (як і даваць ім свае). У гэтым выпадку кніжна-пісьмовая мова становіцца да пэўнай ступені агульнай (адкрытай) сістэмай, паколькі пры патрэбе можа залучаць у свой склад заходне- ці царкоўнаславянскія элементы (калі не ўсе адразу, то на выбар – у таго ці іншага аўтара, у тым ці іншым жанры).

Погляды Скалігера на мову, як і моўныя ўяўленні беларускіх, украінскіх ды польскіх пісьменнікаў і філолагаў, выяўляюць пэўную блізкасць да яшчэ больш ранніх лінгвістычных ідэй – ідэй так званых мадыстаў – заходнееўрапейскіх схаластычных вучоных-граматыкаў (гл. Covington 2010, 26–27). У сваіх працах, якія пабачылі свет паміж 1260 і 1330 гг., мадысты зрабілі націск на *modi significandi* – граматычных і сінтаксічных уласцівасцяў слова, якія не з'яўляюцца ні фаналагічнымі, ні семантычнымі (Там жа, 26, 27). Вынайдзены імі *modus significandi* быў закліканы вытлумачыць ролю граматычных катэгорый і некаторых сінтаксічных функцый слова (Там жа, 26–34). Фактычна, мадысты пастуліравалі існаванне свайго роду ўніверсальнай мовы – сусветнай граматыкі, якая праяўляецца ў канкрэтных формах асобных моў, але тым не менш застаецца аднолькавай, паколькі суадносіцца з логікай (якая адзіная для ўсіх людзей). Такая ўніверсальная мова (сусветная граматыка) у сваёй

⁵ Скалігер выкарыстоўвае адно паказальнае слова (так званы шыбалет) – найменне Бога – на той падставе, што яно не павінна... змяняцца з часам (!). З дапамогай такога шыбалета ён сярод *linguae matricēs* вылучыў 4 вялікія мовы: лацінскую (*Deus*), грэчаскую (*Θεός*), тэўтонскую (*Godt*) і славянскую (*Bože*, гэта значыць Богъ) і 7 малых моў – эпірскую (албанскую), татарскую (напэўна, гэта кыпчакская: ёю размаўляюць *Cosacorum et Praescopiensium* – перакопскія татары), венгерскую, фінскую з лапарскай (*Lapponica*), ірландскую, старабрытанскую (брэтонскую, у складзе гэльскай і мовы англаў), кантабрыўскую (баская). Да лацінскіх у яго адносяцца: італьянская, іспанская і французская; да тэўтонскіх – уласна тэўтонская (з далейшым падзелам на верхні тэўтонскі (паводле нямецкай формы *Wasser* 'вада') і ніжні тэўтонскі (паводле формы *Water*) дыялекты), саксонская (у складзе дыялектаў паўночных альбінгаў (гэта значыць шатландцаў), фрызаў і англаў) і дацкая (з падзелам на дацкі, шведскі і нарвежскі дыялекты; ад апошняй ідыёмы адгаліноўваецца ісландскі дыялект. Славянскія мовы складаюць «руская» (*Rutenica*), польская, багемская (чэшская), ілірыйская (гэта славенская ці харвацкая), далмацінская (магчыма, баснійская/сербская) і вiндская (гэта значыць сербалуўжыцкая), прычым свой славянскі спіс Скалігер прызнае няпоўным (гл. Coseriu 1975, 213–214, 215–216).

субстанцыі аднолькавая ва ўсіх мовах і адрозніваецца толькі ў сваіх праявах (актыдэнцыях)⁶.

Здаецца, што ў многім падобныя ідэі (у тым ліку мадыстаў) спрыялі складванню кніжна-пісьмовых моў заходнеўрапейскіх народаў у эпоху ранняга і высокага Сярэднявечча пад «дахам» латыні (як свайго роду супермовы). На жывыя еўрапейскія мовы, якія пачалі напрыканцы ранняга Сярэднявечча набываць пісьмовую форму, сталі пераносіцца графіка, правілы, тэрміналогія і нават формы ды катэгорыі латыні, не зважаючы на многія асаблівасці гэтых жывых моў, а часам і ігнаруючы такія асаблівасці (гл. Otwinowska 1974, 91 і przym. 54). Натуральна, у межах такой лінгвістычнай ідэалогіі параметры гэтых новых пісьмовых моў мусілі адпавядаць нейкаму ўяўнаму эталону латыні ў пісьме, у нейкіх нормах і правілах. Таму графіка і часта арфаграфія (часткова марфалогія) заходнеўрапейскіх моў захоўвалі блізкасць ці падабенства да лацінскай (а кніжныя лацінізмы ўвогуле пераносіліся з максімальнай дакладнасцю, у тым ліку з лацінскім формамяненнем). Аднак гукавае, фармантнае і лексічнае напаўненне такіх народных моў было (у масе) ужо сваім, аўтахтонным. Яно залежала ад схільнасцей і практыкі карыстальнікаў і магло залучаць даволі значны рэпертуар разнастайных сродкаў. Такія сродкі браліся перш за ўсё з самой лацінскай мовы (наколькі гэта было магчыма), асабліва для раманскіх моў, затым з іншых (як правіла, суседніх) моў, якія ўжо займелі нейкую пісьмовую практыку, а то і цэлую традыцыю, нарэшце, з уласнага маўлення і дыялектаў (у апошнюю чаргу). Адзіным і галоўным абмежаваннем для ўсіх крыніц была зразумеласць і ўжывальнасць моўных сродкаў. Калі формы і лексемы былі зразумелымі або ўжывальнымі (гэта апошняе – у выпадку незразумеласці, чужынасці элементаў), то іх можна было прымаць у народную пісьмовую мову, уводзіць у яе склад. Такім чынам, у тагачаснай моўнай свядомасці пісьменных асоб фармальны і экспліцытны бок мовы – графіка і арфаграфія, а таксама яе фанетычнае аблічча – мусіў заставацца нязменным ці, ва ўсялякім выпадку, стабільным, тады як больш нефармальныя (гэта значыць з цяжкасцю ці зусім нерэгуляваныя нейкімі фармальнымі правіламі) і імпліцытныя аспекты – граматычны рэпертуар, часткова сінтаксічныя сродкі і асабліва лексіка – з'яўляліся даволі рухомымі і пры патрэбе маглі мяняцца ад тэксту да тэксту, а то і ў межах аднаго асобнага тэксту. Натуральна, што ва ўсіх выпадках узятыя сродкі не павінны былі істотна адхіляцца ад структурнага тыпу дадзенай мовы (наколькі ён мог інтуіцыйна адчувацца карыстальнікамі) і быць зразумелымі ці хаця б дарэчнымі (ужо ўжывальнымі ў дадзенай традыцыі, а не абсалютна новымі). Гэта немінуча абмяжоўвала кола крыніц, адкуль прымаліся такія сродкі, толькі структурна і генетычна блізкімі мовамі (і дыялектамі) або мовамі, распаўсюджанымі ў пэўных бі- ці полілінгвальных соцыумах.

Здаецца, што такі падыход у тварэнні і будове кніжна-пісьмовай мовы на народнай аснове быў успрыняты беларускімі і ўкраінскімі кніжнікамі (верагодна, яшчэ напрыканцы XV ст.). Ва ўсялякім выпадку, ужо ў XVI–XVII стст. яны ці не ўсе падзялялі падобны погляд – пра гэта сведчыць полігенетычны склад іх пісьмовай мовы. Праўда, ролю лацінскай мовы для іх выконвала царкоўнаславянская, хаця з некаторым абмежаваннем: у эпоху Рэнесансу царкоўнаславяншчына здавалася многім інтэлектуалам Беларусі і Украіны менш сучаснай, больш перыферыйнай і занятай архаічнай (гл. Первольф 1888, 594–595, 599–600; Успенский 2002, 405–408). Праўда, існавала невялікае (хаця, магчыма, уплывовае) кола царкоўнікаў і клерыкалаў, якія празмерна гларыфікавалі царкоўнаславянскую мову, лічачы, што яна пераўзыходзіць лацінскую сваёй выключнай сакральнасцю і ці большай набліжанасцю да грэчаскай мовы (гл. Мечковская 1987, 218–222; Чепіга 1989, 82–85). Аднак падобныя заявы не павінны ўводзіць у зман: у Беларусі і Украіне яны рабіліся на «рускай» ці на мяшанай «славянарускай» мове (у адрозненне ад Масковіі), гэта значыць практыка беларускіх і ўкраінскіх адптаў царкоўнаславяншчыны разыходзілася з іх уласнай ідэалогіяй, тады як у Масковіі такога разыходжання не было (гл. Мечковская 1987, 224–225, 234).

Адна частка «рускіх» інтэлектуалаў паспрабавала нават крыху мадэрнізаваць мёртвую царкоўнаславяншчыну, узяць (ці наблізіць) яе нарматыўнасць і прэстыжнасць да ўзроўню латыні, вынікам чаго стаў выхад у другую палове XVI – першай палове XVII ст. граматык і слоўнікаў царкоўнаславянскай мовы (гл. Німчук 1985, 34–35; Чепіга 1989, 85–86). Іншым (і больш раннім) выйсцем было спалучэнне царкоўнаславянскай мовы з рускім элементам, што прывяло да ўтварэння мяшанай так званай «славянарускай» мовы (гл. Мечковская 1987, 223–224; Чепіга 1989, 79; Успенский 2002, 401–402). Яшчэ адным выйсцем, даволі палятыўным, было спалучэнне не моўных элементаў, а тэкстаў на розных мовах (царкоўнаславянскай, «рускай», мяшанай «славянарускай», а таксама польскай, грэчаскай, лацінскай) у адным зборніку ці выданні. Падобныя выпадкі нярэдка ў «рускім» пісьменстве і нават у актах пачынаючы ўжо з XV ст. На гэтую акалічнасць мала звяртаецца ўвага, а між тым яна здаецца вельмі важнай; напрыклад, ва Усходняй Русі (хаця Наўгародчына дэманструе крыху інакшае становішча) зусім не існавала зборнікаў (прынамсі, з прازیчнымі тэкстамі) на царкоўнаславянскай і грэчаскай (не кажучы ўжо пра лацінскую) мовах, за выключэннем пэўных тэкстаў (гл. Успенский 2002, 53).

Аднак большая частка «рускіх» інтэлектуалаў адмовілася ад пераймання царкоўнаславяншчыны і перайшла да «рускай» мовы (гл. Мечковская 1987, 222–223; Чепіга 1989, 87–89). Ствараць і мадэляваць

⁶ У цэнтры ўвагі мадыстаў знаходзілася лацінская мова, якая заняпала з разбурэннем Рымскай імперыі і ператварылася фактычна на мёртвую, выкарыстоўваючыся ў асноўным у пісьмовай функцыі. Аднак пры гэтым лацінская засталася аб'ектам вывучэння (школьнага) і даволі шырокага практычнага выкарыстання ў каталіцкай царкве (пераважна для культуры, царкоўнай і тэалагічнай літаратуры) і канцылярыях (напаў)варварскіх каралеўстваў Заходняй Еўропы. Як вынік, лацінская граматыка і пісьмо зрабіліся ў Заходняй Еўропе адзіным і ўніверсальным падручнікам і ўзорам пісьмовай мовы наогул (наколькі ўсе астатнія заходнеўрапейскія мовы ў раннім Сярэднявеччы існавалі фактычна ў вуснай форме). Лацінская граматыка пачала ўспрымацца як сінонім граматыкі наогул, як своеасаблівае выражэнне логікі. Вывучэнне латыні было свайго роду школай асэнсавання мовы наогул і ўсіх моў Еўропы разам (прадстаўленых, ва ўяўленні схаластаў, у адной мове – лацінскай, якая стала служыць сімвалам мовы наогул) (гл. Otwinowska 1974, 73–74, 87–88, 91–92).

сваю кніжна-пісьмовую мову яны сталі не на ўзор царкоўнаславяншчыны і не на яе матэрыяле. Свой ідэал беларускія і ўкраінскія кніжнікі ўбачылі калі не ў лацінскай мове непасрэдна (яна крытыкавалася пратэстантамі як занадта звязаная з царкоўнай (каталіцкай) традыцыяй і практыкай (гл. Górski 1962, 233–235, 269), то ў новых мовах Цэнтральнай Еўропы, створаных на ўзор лацінскай (і пры адштурхоўванні ад яе). Бліжэйшай з такіх моў стала польская, фактычна нядаўна паўсталая ў пісьменстве другой паловы XV – першай паловы XVI ст. і яшчэ даволі слаба распрацаваная нават у другой палове XVI ст. (гл. Klemensiewicz 1974, 144–170), але асвечаная прэстыжам шляхецкай дзяржавы і заходняй культуры (каталіцкай і/ці пратэстанцкай) перш за ўсё ў яе рэнесанснай, гуманістычнай версіі. Таму менавіта польская мова зрабілася асноўным лексіфікатарам і пастаўніком многіх граматычных і сінтаксічных элементаў у склад «рускай» пры захаванні графічнай і фанетычнай самабытнасці апошняй (хаця і не без выключэнняў). Аднак у пэўных сферах і жанрах (рэлігійных) функцыю лексіфікатара «рускай» выконвала і царкоўнаславянская мова.

Відаць, менавіта ў гэтым кірунку трэба шукаць спецыфіку «рускай» (старабеларускай/стараўкраінскай) мовы. Большасць навукоўцаў, што спрабуюць вызначыць такую спецыфіку, не ўлічваюць або ігнаруюць падобную адкрытасць даўняй кніжна-пісьмовай мовы, яе гнуткасць (флексібельнасць), схільнасць да прымання іншаславянскіх элементаў і прынцыповую пранікальнасць ды нястрогасць яе меж. Але любыя спробы сучасных даследчыкаў уціснуць «рускую» мову ў строга рамкі, вызначаныя ідэалогіямі нацыяналізму ды структуралізму, будуць заканчвацца няўдачай. І тая, і другая ідэалогія спрабуюць строга і адназначна падзяліць народы і землі, а таксама моўную стыхію на пэўныя часткі, узроўні і сектары, усталяваўшы паміж імі ясныя межы і іерархіі, па магчымасці непранікальныя і неадольныя.

Напрыклад, пры такім падыходзе В. Німчук прыходзіць да высновы, што Лаўрэн Зізаній у сваёй царкоўнаславянскай граматыцы (Вільня, 1596) царкоўнаславянскую і «рускую» мовы, а таксама жывую ўсходнеславянскую гаворку «ще чітко не розмежовував» (Німчук 1985, 72, 77, 76, 81, 88). Моўнае пачуццё Мялета Сматрыцкага заслужыла з боку даследчыка лепшы водгук: «...він крацце, ніж його попередники, відрізняв живу й літаратурну україньску мову від церковнослов'янської» (Там жа, 97). Тым не менш Сматрыцкі свядома ці несвядома таксама ўвёў у сваю граматыку нямала элементаў жывой і «рускай» мовы (гл. Там жа, 1985, 113, 126, 128, 129, 134–136). А ўжо граматыка на лацінскай мове, напісаная каля 1643–1645 гг. Іванам Ужэвічам, у гэтых адносінах была ўвогуле дэградацыяй: у ёй царкоўнаславянская і «руская» мовы разглядаюцца як дзве разнавіднасці адной мовы (Там жа, 155), да якой трэба дадаць яшчэ і польскую (параўн.: Німчук 1985, 165–167, 170, 188–189, 184). Падобныя высновы (пры ўсёй іх слушнасці) выглядаюць анахроністычна, калі разумець даўнюю кніжна-пісьмовую мову як адкрытую сістэму.

У старажытнасці, да эпохі рамантызму, і ў часы дасасюраўскага мовазнаўства погляды карыстальнікаў на мову былі інакшымі і адпаведна інакшымі былі і іх моўныя практыкі (пісьмовыя). Кніжна-пісьмовая мова ў данарматыўную эпоху не мела лексічных, словаўтваральных, граматычных і сінтаксічных стандартаў (нормаў), што адмяжоўвалі б яе ад іншых славянскіх моў (якія таксама не мелі падобных стандартаў, ці нормаў). Таму межы гэткай мовы ў тую эпоху былі менш рэзкімі і выразнымі (параўнальна з сучаснымі стандартамі гэта значыць літаратурнымі мовамі) і маглі залучаць дастаткова шырокі рэпертуар сродкаў (аж да працяглых цытат ці нават фрагментаў з тэкстаў на іншых мовах).

Нядзіўна, што В. Німчук, які прыклаў шмат намаганняў, каб давесці, што ў граматыцы Івана Ужэвіча апісана менавіта ўкраінская моўная сістэма (гл. Німчук 1985, 190, 197), што гэта – граматыка ўкраінскай мовы (Там жа, 161–162), прыходзіць фактычна да адваротнай высновы: Ужэвіч «прагнув описати абстрактну слов'янську лінгвістычну систему, ілюструючи її конкретним матеріалом з української мови, часом підкреслюючи поодинокі особливості інших слов'янських мов – польської, чеської, хорватської», што «щільно пов'язане з тодішніми поглядами мовознавців Європи, насамперед Й. Ю. Скалігера» (Там жа, 197).

Варта таксама ўлічваць пэўны прагматызм і нясхільнасць да тэарэтызацыі ў лінгвістычнай галіне даўніх аўтараў Беларусі і Украіны. Яны арганізавалі ўласную моўную дзейнасць не столькі паводле пэўнай ідэалогіі (як гэта бывае ў сучаснасці ці было ўласціва ў старажытнасці некаторым тэакратычным грамадствам кшталту Маскові XV–XVII стст.)⁷, а выключна ў практычных мэтах, дзеля задач стварэння тэкстаў, перадачы ў іх той або іншай актуальнай інфармацыі. Гэта можна назваць імпліцытнай лінгвістычнай тэхналогіяй. У ёй цяжка правесці мяжу паміж тэорыяй і практыкай. Напэўна, існавала нейкая метамоўная дзейнасць, нейкае абагульненне свайго і чужога вопыту (вусна перададзенага ці візуальна перанятага), што залучала і прыклад існуючых (а таксама эталонных ці прэцэдэнтных) тэкстаў, і розныя веды (у тым ліку і правілы моваўжывання), набытыя пры навучанні і/ці вандроўках у чужых краях, пры кантактах з іншаземцамі.

Зразумела, што ў якасці такога сродку нельга лічыць шматлікія граматыкі данарматыўнай эпохі: яны часта мелі схаластычны змест (параўн. спробу запырачыць гэтаму (гл. Німчук 1985, 8–9, 113)) і звычайна зыходзілі з уяўлення пра ўнутранае (катэгарыяльнае) адзінства пэўнай славянскай мовы і грэчаскай (або лацінскай), а таму ўяўлялі сабой нейкую версію або апрацоўку лацінскай ці грэчаскай граматыкі (гл. Успенский 2002, 54–56). Вынікам гэта былі недакладнасці і памылкі ў лінгвістычных дэфініцыях і класіфікацыях (і ў Статорыуса, і Ужэвіча, і ва ўсіх граматыках царкоўнаславянскай мовы канца XVI – пачатку XVII ст.).

⁷ Вынікам гэтага былі зацятыя літаралісцка-сімвалісцкія спрэчкі вакол дробных дэталей графікі і слоўных формул, што вяліся ў Маскові ў XVI–XVII стст. (гл. Мечковская 1987, 225–231), чаго, здаецца, ніколі не здаралася на Беларусі і Украіне.

Аднак у любым выпадку такое тэарэтызаванне ў старажытных беларусаў і ўкраінцаў было накіравана не на стварэнне нейкай мовы, а толькі (ці ў асноўным) на выкарыстанне яе (і элементаў з іншых крыніц) дзеля дасягнення тых або іншых практычных задач. Гэта была імпліцытная тэорыя-практыка наконт таго, як ствараць і выкарыстоўваць пісьмовую мову: якія элементы ўжываць, адкуль іх браць і як адаптаваць. І толькі дзейнасць розных асоб усіх разам і прыводзіла да спантаннага тварэння пісьмовай мовы ў тым выглядзе, у якім яна цяпер вядома і дасяжна для вывучэння.

БІБЛІЯГРАФІЧНЫ СПІС

- Вишенский И. Сочинения / подгот., коммент. И. П. Еремина. М.; Л., 1955. (Литературные памятники.)
- Клімаў І. П. Кірылічныя біблейныя тэксты ў кніжных сховішчах Беларусі канца XV–XVI ст. // Здабыткі: Дакументальныя помнікі на Беларусі. Мінск, 2008. Вып. 10. С. 70–85.
- Клімаў І. Сымон Будны – паляк, беларус або чалавек польска-беларускага памежжа? // Актуальныя праблемы паланістыкі. 2010; зб. навук. артыкулаў. Мінск, 2011.
- Клімаў І. П. Евангелле ў перакладзе Васіля Цяпінскага. Мінск, 2012.
- Климов И. Текстологические наблюдения над церковнославянским Евангелием по изданию белорусского протестанта В. Тяпинского второй половины XVI в. // *Paleobulgarica* = Старобългаристика. 2006. Год. 30. № 3. С. 49–74.
- Лексикон славенороский Памви Беринди / підгот. і вступ. ст. В. В. Німчука. Київ, 1961.
- Мечковская Н. Б. О филологической полемике в восточнославянской книжности XIV–XVII веков // *Russian Linguistics*. 1987. Vol. 11. С. 217–236.
- Мечковская Н. Б. «Русскими словами а словенским языком» (о языковом сознании Франциска Скорины) // *Russian Linguistics*. 1989. Vol. 13. С. 245–256.
- Мильников А. С. Картина славянского мира: Взгляд из Восточной Европы: Представления об этнической номинации и этничности XVI – начала XVIII века. СПб., 1999.
- Німчук В. В. Памво Беринда і яго «Лексіконъ славеноросскій і именъ тълкованіє» // Лексикон славенороский Памви Беринди / підгот. і вступ. ст. В. В. Німчука. Київ, 1961. С. V–XXXVI.
- Німчук В. В. Мовознавство на Україні в XIV–XVII ст. Київ, 1985.
- Первольф И. Славяне, их взаимные отношения и связи. Т. 2. Славянская идея в литературе до XVIII века. Варшава, 1888.
- Прадмовы і пасляслоўі паслядоўнікаў Францыска Скарыны / склад. У. Г. Кароткі. Мінск, 1991.
- Успенский Б. А. История русского литературного языка (XI–XVII). 3-е изд. М., 2002.
- Чепіга І. Концепція літературной мовы староукраїнських книжників XVI – першій половині XVII ст. // Жанри і стилі в історії української літературной мови. Київ, 1989. С. 79–93.
- Coseriu E. Andrés de Poza y las lenguas de Europa // *Studia Hispanica in honorem Rafael Lapesa*. Madrid. 1975. Vol. 3. P. 199–217.
- Covington M. A. Grammatical theory in the Middle Ages // *Studies in the history of Western linguistics: In honour of R. H. Robins* / eds. Th. Bynon, F. R. Palmer. Cambridge, 2010. P. 23–42.
- Górski, K. Zagadnienie słownictwa Reformacji polskiej // *Odrodzenie w Polsce*. 1962. T. 3: Historia języka. Cz. 2. S. 233–270.
- Klemensiewicz Z. Historia języka polskiego. 2-e wyd. Warszawa, 1974.
- Kuraszkiewicz W., Olesch R. Vorwort // *Statorius, P. Polonicae grammatices institutio, Cracoviae, 1568* / ed. R. Olesch. Köln; Wien, 1980. S. V–XXXIX. (Slavistische Forschungen, 26.)
- Otwinowska B. Język – Naród – Kultura: Antecedencje i motywy renesansowej myśli o języku. Wrocław; Warszawa; Kraków; Gdansk, 1974. (Studia Staropolskie. T. 44.)
- Statorius P. *Polonicae grammatices institutio, Cracoviae, 1568* / ed. R. Olesch. Köln; Wien, 1980. (Slavistische Forschungen, 26.)
- Rothe H. Vasil Tjapinski: Theologischer Wortgebrauch, kirchenslavische und polnische Evangelienübersetzungen // *Evanhelijs in der Übersetzung des Vasil Tjapinski um 1580: Facsimile und Kommentare* / hrsg. H. Halenčanka. Paderborn; München; Wien; Zürich, 2005. S. 200–219. (Biblia Slavica. Ser. 3. Bd. 5).

Паступілі ў рэдакцыю 20.10.13

Ігар Паўлавіч Клімаў – кандыдат філалагічных навук, дацэнт кафедры беларускай філалогіі і сусветнай літаратуры БДУ культуры і мастацтваў.